

27. Яковлев Н. 1 августа 1914 / Н. Яковлев. – М.: Молодая гвардия, 1974. – 315 с.

РЕЗЮМЕ

ТЕРЕЗИН И ТАЛЕРГОФ – ЛАГЕРЯ СМЕРТИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Сурнин В. Б. (Ужгород)

Статья раскрывает некоторые малоизвестные стороны русского движения в Галиции на рубеже XIX-XX вв., а также причины его разгрома австро-венгерскими властями в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Галичина, русины, геноцид, концлагеря, Талергоф, Терезин.

SUMMARY

TEREZIN AND TALERGOF – ANNIHILATION CAMPS OF THE FIRST WORLD WAR

V. Surnin (Uzhhorod)

The article exposes some not popular parties of Russian motion in Galichina on a border of XIX-XX centuries and also reasons of its defeat by Austrian-Hungarian authorities in the years of First world war.

Keywords: First world war, Galichina, Ruthenians, genocide, concentration camps, Talergof, Terezin.

УДК 94(437)"1919/1923";323.15(477.87)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ 1919-1923 РОКІВ

Ладжун Ю. Ю. (Ужгород)

У статті розглядається проблема ведення національної політики чехословацьким урядом у відношенні Підкарпатської Русі в 1919-1923 рр. Протягом цього часу політика була обережною, її було спрямовано на інтеграцію переданих ЧСР земель до складу держави. Впродовж зазначеного періоду влада надавала перевагу та підтримку одній національно-культурній групі, оскільки саме вона була налаштована на співпрацю з чехами та підтримку нової влади.

Ключові слова: національна політика Чехословаччини, національна політика в Підкарпатській Русі, товариство «Просвіта».

Входження Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької республіки мало велике значення. Нова влада сприяла розвитку освіти, науки та культури. Водночас вона стикнулася з комплексом проблем, які залишилися ще від австро-угорської влади. Мова йде про економічне становище, освіту та науку. Що ж стосується рівня розвитку національної свідомості населення, то вона була дуже низькою. Оскільки національний склад був досить строкатим, то чехословацька влада змушена була вести обережну національну політику.

Зауважимо, що проблема національної політики Чехословаччини у Закарпатті (Підкарпатська Русь) є слабо дослідженою. Як правило, дослідники зосереджуються на інших проблемах. Проте певні дослідження все ж були проведені. Насамперед мова йде про О. М. Кравчука [7]. Він досліджує національну політику Чехословаччини, але пріоритет відводиться німецькій меншині та словацькій

проблемі, хоча увага приділяється й Підкарпатській Русі. Побічно, через призму взаємовідносин чехословацької влади та культурно-просвітницького товариства «Просвіта», цієї проблеми торкався й І. О. Стряпко [18]. С. Віднянський [1; 2] присвятив проблемі національної політики Чехословаччини в Підкарпатській Русі параграф у монографії «Національне питання в Україні XX - початку XXI ст.: історичні нариси». У своєму дослідженні він прослідковує політику не лише щодо русинів (українців), але й щодо інших національних груп. Важливим джерелом для нашого дослідження стали спогади політичних та громадських діячів Підкарпатської Русі А. Штефана та В. Шандора. Вони не тільки аналізували проблему національної політики, але й активно впливали на чехословацький уряд. Відтак, наявною є потреба більш детально висвітлити проблему національної політики, яку проводила чехословацька влада в Підкарпатській Русі.

Проблема національної політики Чехословаччини в Підкарпатській Русі є дуже складною та суперечливою. На неї впливали різні об'єктивні та суб'єктивні чинники: розстановка політичних сил у самій державі, політична ситуація в Підкарпатській Русі. Ця політика не була однозначною, радше варіативною; залежно від конкретних політичних умов, в її рамках могла надаватися підтримка тому чи іншому національно-культурному напрямку. Проте, все ж можна стверджувати, що цю політику було спрямовано на гальмування, стримування зростання української національної свідомості та підтримку балансу сил між представниками різних національно-культурних напрямків. До таких кроків Чехословаччину спонукало й те, що постійний інтерес до Підкарпатської Русі проявляли Угорщина, Польща та Румунія. Перша – оскільки так і не примирилася з втратою частини своєї території внаслідок поразки в Першій світовій війні. Інші дві мали значні українські меншини й тому були зацікавлені в недопущенні розгортання українського питання як міжнародного. Відтак питання національної приналежності місцевого населення було міжнародною проблемою. З одного боку, вибір на користь української національності поклав би край міфу про маленький «угрорусский народ», тісно пов'язаний з угорським. З іншого, утвердження українства на Підкарпатській Русі викликало б активізацію українського національного руху в українських землях, які перебували у складі Румунії та Польщі.

Варто відмітити, що національна політика Угорщини щодо Підкарпатської Русі була спрямованою на поступову асиміляцію населення. Особливо це було помітним у сфері освіти. Законом від 1879 р. було встановлено: «Угорська мова мусить бути обов'язковим предметом навчання». Цей же закон визначав, що, починаючи з 1882 р., дипломи повинні були видавати лише тому, хто достатньою мірою володів угорською мовою [6, с. 13-14]. Як наслідок, за даними офіційної статистики, в 1900-1910 рр. русини (українці) становили більшість населення, але українську (руську) мову вживало лише 42% населення Підкарпатської Русі, угорську – відповідно 29%, румунську – понад 11%, німецьку – 10%, словацьку – понад 5%. Ще гіршою була ситуація серед інтелігенції. В Підкарпатській Русі нараховувалося 4693 представники інтелігенції. З них 1170 працювали в народній освіті. Українську (руську) мову серед освітян вживало лише 8%, угорську – 69%. Із 1648 представників політико-адміністративного апарату й органів судочинства українську мову вживали 1,2%, угорську – 95%; із 853 представників духовенства українську та угорську мови

вживали відповідно 12% і 68%; із 571 працівника охорони здоров'я – 13% і 76%, а із 121 представника науки, культури, мистецтва і літератури жоден не розмовляв українською мовою [9, с. 6-7].

У 1907 р. в Угорщині було проведено освітню реформу. Міністр освіти й культури А. Апоні ліквідував останні школи з українською (руською) мовою навчання і зменшив кількість двомовних шкіл. Протягом 1907-1914 рр. кількість таких шкіл неухильно зменшувалася [25, с. 102], а на 1914 р. їх залишилося лише 34 [10, с. 114]. Ситуація виглядала настільки гнітючою, що серед багатьох тогочасних громадських діячів і дослідників була поширена думка про неминучу асиміляцію населення Підкарпатської Русі.

Проте Перша світова війна перервала процес асиміляції та здійснила значний вплив на розвиток національної свідомості населення. І в австро-угорській, і в російській арміях воювала велика кількість українців, які зустрічалися один з одним на полі бою та з мирними жителями, коли потрапляли в полон. Такі контакти, безумовно, сприяли усвідомленню їхньої єдності. В. Шандор у своїх «Споминах» описує, як здивувалися селяни, коли виявилось, що вони розуміють «москалів» (полонених російської армії) і можуть вільно спілкуватися з ними [23, с. 15]. Крім того, на теренах Підкарпатської Русі базувалися січові стрільці, які проводили активну культурно-просвітницьку роботу серед населення. Вони часто співали в церкві в Мукачеві та давали концерти українських пісень. Стрільці набули такої популярності, що навіть селяни з далеких сіл приходили й запрошували їх співати у церквах та приходити на весілля і хрестини. На освітню працю українських січових стрільців звернула увагу угорська поліція і зробила донос у міністерство внутрішніх справ про «протидержавну» агітацію стрільців, внаслідок чого їхня команда дістала суворе попередження з вимогою припинити українську національну пропаганду [24, с. 295-296].

Станом на 1918 р. у Підкарпатській Русі не було жодної політичної партії чи організації, яка б захищала права, інтереси й потреби корінного населення. Більше того, до 1918 р. цей край не мав визначених кордонів і навіть своєї назви. Були визначені лише жупи-комітати (їх було 9), в яких проживали «угорські рутени» чи «карпаторусини», як називалося місцеве населення в Угорщині [2].

Станом на 1919 р. ситуація в Підкарпатській Русі була надзвичайно складною. Варто відмітити, що переважна частина населення орієнтувалася на Україну або Угорщину. Останню підтримувала, як правило, змодяризована інтелігенція, державні службовці. Підтримку чехословацькому вектору надавали

американські русини, які, однак, не мали жодного впливу в Підкарпатській Русі. Для того щоб забезпечити собі підтримку населення, необхідну для легітимації своїх претензій перед паризькою мирною конференцією, чеські політики обіцяли найширшу автономію.

Проте, навіть отримавши територію Підкарпатської Русі, чехословацька влада стикнулася з рядом проблем, які вимагали негайної реакції. По-перше, лише незначна частина переданих Чехословаччині земель контролювалася чехословацькими військами; іншу територію утримували угорські та румунські війська. По-друге, місцеве населення не мало сталої національної ідентичності. Протягом довгих років перебування у складі Свято استفанської корони та асиміляторської політики рівень національної свідомості населення був низьким, а отже, й заручитися його підтримкою було складно. З іншого боку, такий стан справ давав широкі можливості для маніпуляції громадською думкою. По-третє, інтелігенція, як провідна верства суспільства, була фактично відсутня, або занадто сильно асимільована угорцями. Проугорськи налаштована інтелігенція не підтримувала встановлення чехословацької влади, а багато її представників емігрувало. Ті ж, хто залишився, склали опозицію владі. Лише частина греко-католицьких священників, які відігравали роль інтелігенції, підтримала входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини.

Варто зробити застереження про те, що частина з них орієнтувалися на входження до складу України, але в силу неможливості зробити це переорієнтувалися. Українські емігранти, які осіли в Празі, також вітали такий крок. Вони навіть започаткували видання серії брошур «Українці - чехам» з метою інформування чеської влади про українців та українську проблему загалом.

Слід зазначити, що національна політика Чехословаччини протягом 1919-1920 рр. розвивалася без значного впливу на неї будь-якої організації чи групи з теренів Підкарпатської Русі, оскільки організованих груп та організацій, здатних чинити такий вплив, ще не існувало. Тому національна політика цього періоду була дуже обережною. Її було спрямовано на швидку розбудову чехословацької адміністрації. При цьому лідери Підкарпатської Русі залучалися до співпраці, але не мали вирішального впливу на цей процес.

Перші кроки чехословацької влади були спрямовані на зміцнення своєї влади та розбудову і зміцнення державного апарату. Так, 7 серпня 1919 р. було призначено тимчасового адміністратора Підкарпатської Русі Я. Брейху, завданням якого стала організація урядових структур та адміністрації. Було створено

дорадчий орган – Директорію Підкарпатської Русі. До нього увійшли Г. Жаткович – голова, Ю. Брацайко (торгівля), А. Волошин (шкільництво і культура), Ю. Гаджега (церковні справи), Є. Пуза (внутрішні справи), О. Торонський (фінанси). Г. Жаткович був представником американських русинів, які підтримали включення Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини; інші представляли різні Народні Ради, об'єднані в Центральну Руську Народну Раду (ЦРНР), та були репрезентантами цих рад.

19 листопада 1919 р. набув чинності Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі. Власне, вперше термін «Підкарпатська Русь» стосовно переданих Чехословаччині земель було вжито саме в цьому документі. В умовах утримання частини Підкарпатської Русі угорськими та румунськими військами влада зосереджувалася в руках насамперед командувача окупаційними військами генерала Енока та урядового адміністратора. Останній тимчасово виступав повноважним представником уряду й мав завдання розбудувати цивільну адміністрацію. Зауважимо, що генерал Енок від 6 червня 1919 р. мав диктаторські повноваження на території Східної Словаччини, а очевидно, й на території Підкарпатської Русі, яку контролювали його війська, адже цивільної адміністрації тут ще не було. Такі повноваження військові утримували до 1922 р.

Наведений Генеральний статут був конгломератом різноманітних правових гарантій стосовно Підкарпатської Русі, що впливали зі статей Сен-Жерменського договору. На нашу думку, найважливіші моменти цього документу були наступними. Перший розділ Статуту містив практично дослівно статті 10-13 частини II Сен-Жерменського мирного договору. Питання щодо кордонів Підкарпатської Русі та демаркаційної лінії між Підкарпатською Руссю та Словаччиною містилося у другому розділі. Проте, як у Сен-Жерменському договорі, так і в Генеральному статуті наявне тільки досить приблизне визначення кордонів Підкарпатської Русі. Отже, в даному випадку можна справедливо зауважити, що територію, як один із визначальних атрибутів політичної автономії, детально не було визначено. Третій розділ Статуту було цілком присвячено питанню назви і мови. Саме в цьому розділі документу вперше на офіційному рівні за територією русинів було закріплено назву «Підкарпатська Русь». Що ж стосується мови, то другий пункт III розділу зазначав: «У школах народна мова буде мовою навчання, як офіційною мовою взагалі». У четвертому розділі містилася система адміністративно-правової організації Підкарпатської Русі. Доцільно підкреслити, що більшість положень цього

розділу практично відображали попередні урядові дії в цій сфері. Зокрема, Статут призначав тимчасового адміністратора, завданням якого було організувати автономне управління в краї. Далі зазначалося, що поряд із адміністратором буде утворено Русинську Автономну Директорію, яка мала бути дорадчим органом з питань мовних, шкільних, релігійних, а також питань місцевого самоврядування. Компетенція адміністратора і Автономної ради визначалася як тимчасова і припинялася після набрання чинності Автономної Конституції Підкарпатської Русі. До зобов'язань, задекларованих у Статуті, належала й обіцянка провести вибори до Автономного Сейму на протязі 90 днів після виборів до Національних зборів, а також положення, згідно з яким Підкарпатська Русь буде мати свої власні публічні фінанси [22, с. 214-215].

Фактично між Директорією та цивільною адміністрацією і військовим командуванням постійно виникали суперечки стосовно повноважень та компетенції Директорії.

Не отримали змістовного наповнення компетенції Директорії. Г. Жаткович неодноразово погрожував відставкою з посади голови, одночасно вимагаючи надання Підкарпатській Русі автономного статусу, що мало вирішити проблему взаємовідносин між центральною та місцевими владою.

Більшість пропозицій членів Директорії не знаходили підтримки в чехословацькій владі. Так, зокрема, коли в грудні 1919 р. замість генерала Енока військовим командувачем було призначено генерала Парі (Paris), вимагалось відкликання д-ра Брейха через невідповідність методів управління адміністратора автономним принципам, однак статус-кво порушено не було. Все залишилося на своїх місцях – повнота влади у представників пражського уряду і практична відсутність повноважень автономного органу – Директорії. Навіть створення за клопотанням Г. Жатковича як голови Директорії та Ю. Бращайка, Е. Торонського, Е. Пузи (членів Директорії) трьох робочих комісій – територіальної, конституційної та адміністративної – для вирішення спірних питань, що мали відношення до автономії Підкарпатської Русі, не дало бажаного результату. Територіальна комісія, до прикладу, розпочавши роботу, так і не змогла вирішити елементарних питань демаркації кордону між Підкарпатською Руссю та Словаччиною [26, с. 44-45].

Відтак, при Цивільному управлінні було створено ряд рефератів (відділів): політичний, шкільний, охорони здоров'я, судовий, поліції, публічних робіт, пошт і телеграфів, господарський, фінансовий, сільськогосподарський, соціальної опіки, які опікувалися

різними сферами соціально-економічного та культурного життя Підкарпатської Русі [1, с. 293], але при цьому підпорядковувалися тимчасовому адміністратору, а не Директорії.

Аналізуючи дану наукову проблему, доцільним буде з'ясувати місце і роль Конституційної хартії Чехословацької республіки, яку було прийнято Національними зборами 29 лютого 1920 р. як конституційний Закон № 121 Збірки законів і розпоряджень. Конституцію Чехословацької республіки було прийнято без участі представників Підкарпатської Русі, незважаючи на те що в ній містилися принципово ваги положення, які юридично закріплювали державно-правовий статус Підкарпатської Русі. Знову ж таки, чехословацькою владою було продемонстровано абсолютну безвідповідальність стосовно прийнятих перед міжнародною спільнотою зобов'язань. Посилаючись на архівні матеріали, Вікентій Шандор у своїй монографії зазначає: «Згідно з протоколом нарад Чехословацької Комісії в Парижі з 15. V. 1919 р., ч. 12 передсідник Комісії Лярош (Laroche) (Франція) запитав Е. Бенеша: «чи параграф відносно спеціального режиму признаного для Рутенії той самий, що є в проекті Договору, не мав би бути включений до конституції. Бенеш заявив, що так, це треба включити, додаючи, що навіть і чехословацька конституція буде розглядатися в присутності та за участі делегатів Рутенії» [22, с. 211].

Відповідно до Конституції, у квітні 1920 р. було ліквідовано Директорію та посаду тимчасового адміністратора. Натомість запроваджувалися посади губернатора та віце-губернатора. Губернатор призначався Президентом за поданням уряду. Таким чином, він виявлявся повністю залежним від центральної влади. Та навіть попри це реальної влади у своїх руках він не мав. Уся виконавча влада надавалася віце-губернатору. За традицією, губернатором призначався представник Підкарпатської Русі, а віце-губернатором – завжди чех. Першим губернатором став Г. Жаткович, а віце-губернатором – П. Еренфельд. Проте вже в березні 1921 р. Г. Жаткович подав у відставку, протестуючи проти невиконання умов Сен-Жерменського договору. Лише в 1923 р. новим губернатором було призначено русофіла А. Бескида. До того часу посада залишалася вакантною, а вся повнота влади належала віце-губернатору.

Слід наголосити й на тому, що населення Підкарпатської Русі не брало участі в парламентських виборах 1920 р. Власне, це пояснюється воєнними діями, які все ще велися, а також тим фактом, що чехословацька влада не контролювала значну частину території

Підкарпатської Русі. Відтак, представники краю були усунені від конституювання державно-правового статусу Чехословацької Республіки, а отже, їй не мали можливості повноцінно впливати на політичні процеси у країні.

Що ж стосується культурно-освітньої сфери, то тут співпраця між чехословацькою владою та лідерами Підкарпатської Русі розвивалася більш динамічно. Принаймні, в цій сфері було набагато менше суперечностей, ніж у сфері політичній.

Перші кроки нової влади були спрямовані на забезпечення лояльності населення шляхом забезпечення його прав та комунікації. Насамперед, ідеться про мовну проблему. До цього офіційно вживалася угорська мова, але чехословацька влада принципово відмовилася від неї. Що стосується місцевих діалектів, то їх виявилось дуже багато, й тому проблема мови постала гостро. 4 грудня 1919 р. Міністерство шкільництва і національної освіти Підкарпатської Русі, на чолі з міністром С. Габерманом, скликало «спеціальну нараду членів Чеської АН, учасниками якої були професори: Полівка, Зубатий, Бидло, Дворський, Махал, Кадлец; доценти: Флінта, Чорний, Хліма, Пранак – всього 15 спеціалістів. Нарада виробила рекомендації стосовно літературної мови тодішньої Підкарпатської Русі». Ці рекомендації зводяться до наступних положень:

1) вирішувати питання літературної мови якогось народу або племені належить передусім його членам;

2) створювати штучно нову літературну мову для слов'янського населення Карпатської Русі було б не лише дуже складною, але й цілком сумнівною, а з політичної точки зору – небажаною справою;

3) з огляду на те що місцевий «русинський» діалект у Карпатській Русі є безумовно діалектом української («малоруської») мови, необхідно за літературну мову для місцевого населення визнати українську («малоруську») літературну мову, якою користуються найближчі його сусіди та одноплеменники, тобто «галицьку українську мову»;

4) щоб жителі Карпатської Русі не втратили свідомості того, що, як і українці, вони належать до великого російського народу, рекомендується вивчення в середніх школах в обов'язковому порядку також російської мови;

5) з наукових і політичних мотивів необхідно, щоб спеціалісти проаналізували й оцінили літературні спроби витворення окремої літературної мови для карпаторуського народу [3, с. 27].

Взявши до уваги рекомендації спеціалістів, вже новий міністр освіти К. Крофта надіслав командуванню Підкарпатської Русі

рекомендації вчених. Це дало можливість частині науковців говорити про проукраїнську національну політику Чехословаччини [21, с. 216]. Проте, на наш погляд, ситуація не була настільки однозначною, адже рекомендації щодо мови були доволі суперечливими. Рекомендувалося ввести в обіг українську літературну мову, але з етимологічним правописом, який вже ніде не використовувався, і водночас пропонувалося оцінити спроби створення окремої літературної мови – тобто, в принципі можливість створення такої мови допускалася. Місцеве населення визнавалося частиною української нації, але, як виявляється в рекомендаціях, «українці були частиною великого російського народу».

Вважаємо, що така ситуація ілюструє зародження трьох можливих векторів національної політики Чехословаччини.

1. Орієнтація на підтримку українського національно-культурного вектору.

2. Орієнтація на підтримку «общеруського» (русофільського) національно-культурного вектору.

3. Спроба формування в населення окремої ідентичності, не пов'язаної з обома першими векторами та зорієнтованої на спорідненість і співдружність з чехами та словаками.

Прийнята в 1920 р. Конституція Чехословацької Республіки стала основою національної політики, важливим чинником розбудови демократичної держави. В національній політиці Конституція закріплювала диференційований підхід. Вона надавала представникам усіх націй країни рівні громадянські права. При цьому держава проголошувалася унітарною, лише Підкарпатській Русі гарантувалася територіальна автономія відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань [7, с. 16]. Іншим меншинам, навіть словакам, гарантувалися лише елементи національно-культурної автономії. Це надавало представникам національних меншин ряд прав, але стало причиною критики за вибірковість та ігнорування потреб національних меншин. Загалом зазначимо, що Конституція 1920 р. надала українцям (русинам) широкі преференції в порівнянні з іншими національними спільнотами. Вони не вважалися меншиною, а їхній статус був наближений до статусу державотворчого народу. Підкарпатській Русі гарантувалася автономія, яка не пропонувалася жодній іншій національній групі, навіть більш чисельним та впливовим, таким як німці чи угорці.

Починаючи з 1920 р., національна політика чехословацького уряду зазнає істотних змін. У Підкарпатській Русі формується та починає активно діяти культурно-просвітницьке

товариство «Просвіта». Саме його співпраця з урядом значною мірою визначала національну політику впродовж 1920-1923 рр.

Товариство «Просвіта» від початку свого заснування визначало себе як суто культурно-просвітницьку організацію «з виключенням всякої політичної акції» [5, арк. 3]. Це, звичайно ж, імпонувало чехам. Однак «виключення всякої політичної акції» залишилося радше побажанням, адже, будучи потужною організацією, репрезентантом та очільником українського національно-культурного, а згодом політичного руху, Товариство суттєво впливало на політичну ситуацію в краї. Та й багато діячів «Просвіти», особливо емігрантів, постійно наголошували, що проблемою українського руху було розходження культурного й політичного рухів, що, зрештою, призвело до поразки визвольних змагань. Вони постійно наголошували: «Суть в тому, що кожна українська справа мусить бути і є справою політичною, просто тому, що українська проблема сама по собі є політичною проблемою» [4, арк. 16].

Чехословацька республіка отримала від Угорщини на теренах Підкарпатської Русі важкий спадок: низький культурно-освітній рівень населення, низький рівень національної свідомості, змодаризовану інтелігенцію та великий відсоток угорців, які тут проживали. За таких умов нова влада небезпідставно побоювалася, що Підкарпатська Русь постійно знаходитиметься під впливом Угорщини, і, щоб послабити цей вплив, чеський уряд вважав за доцільне обмежувати вплив проугорськи налаштованих елементів. Проте, слід було діяти дуже обережно, щоб не налаштувати проти себе місцеву інтелігенцію та населення; бажано було б, щоб ініціатива йшла від місцевого населення. Тому чехословацький уряд радо підтримав «Просвіту», а з нею й український національно-культурний рух, щоб таким чином протистояти угорським впливам [18, с. 136-137].

На думку багатьох дослідників, на початковому етапі становлення Чехословацької держави були певні прояви розуміння тимчасового характеру входження краю до складу держави [4, арк. 40]. Відтак, український національно-культурний рух розглядався як цілком позитивне явище.

Чимало впливових чеських діячів – віце-губернатор П. Еренфельд, голова шкільного відділу Й. Пешек, професор Ф. Тіхий, Ф. Заплетал та інші стали членами товариства «Просвіта». Е. Бенеш, відвідавши в січні 1922 р. Підкарпатську Русь, на зустрічі з діячами «Просвіти» також високо оцінив їхню працю та обіцяв надати підтримку [14, с. 163].

«Просвіта», будучи в той час єдиним культурно-просвітницьким товариством, взяла на

себе величезний обсяг роботи – від подолання неграмотності до поліпшення економічного становища населення. Однак, маючи авторитет серед населення, товариство не мало для виконання своїх завдань матеріальних ресурсів. Відтак між урядом і «Просвітою» виникла плідна співпраця: товариство допомагало уряду в організації і проведенні курсів подолання неграмотності [16, с. 170] та інших масових заходів, а уряд, у свою чергу, надавав необхідні кошти для діяльності «Просвіти».

Товариство провадило активну культурно-просвітницьку роботу й поширювало українську культуру. Було засновано перший професійний український театр, який став одним із найбільших досягнень «Просвіти». Театр познайомив місцеву, угорську, чехословацьку громадськість із українським мистецтвом, але особливо великий вплив він мав на зростання національної свідомості місцевого населення. Побутовий репертуар та мова театру сприяли виробленню в населення сталої української ідентичності.

Завдяки «Просвіті» зароджувалася нова українська література в краї, незабаром з'явилися імена Василя Гренджі-Донського, Юлія Боршош-Кум'ятського, Луки Дем'яна та інших, які були не лише засновниками української літератури в краї, але стали письменниками загальноукраїнського масштабу.

Уряд докладав значних зусиль для розвитку освітньої системи Підкарпатської Русі. Якщо порівняти стан шкільництва до і після 1918 р., то можна простежити наступну картину: за часів Австро-Угорської імперії діяло 517 початкових шкіл, 8 горожанських шкіл, 3 гімназії, 3 учительські семінарії, 2 торгові та одна спеціальна школа, по одному навчальному закладу для глухонімих та розумово відсталих, 5 господарських шкіл [11, с. 101]. У 1921/1922 навчальному році в Підкарпатській Русі було вже 724 школи, із них 540 – українських (руських), 130 – угорських, 32 – чеських, 5 – німецьких, 7 – румунських, одна – єврейська. Того ж року працювало 11 горожанських (неповносередніх) шкіл із українською (руською) мовою навчання, а в Берегівській, Мукачівській, Ужгородській відповідних школах були паралельні класи з чеською та угорською мовами навчання [8, с. 314]. Слід наголосити на тому, що чехословацький уряд відкривав горожанські школи й у гірських районах та великих селах. Так були відкриті школи в Ясінях, Великому Бичкові, Білках, Довгому, Перечині, Великих Лучках, Ракошині, Чинадієві, Воловому (Міжгір'ї) та Середньому. З кожним роком стан шкільництва покращувався. Щороку будувалися та вводилися в експлуатацію 5-6 шкіл, а в 1930-х рр. – 12-15 шкіл [19, с. 53].

Український напрям, завдяки підтримці

Й. Пешека, надійно утвердився в освіті. Чехословацький уряд надав чимало коштів на потреби товариства. Так, президент Чехословацької республіки Т. Г. Масарик надав театру допомогу в сумі 250 тис. кч. [12, с. 137]. У травні 1922 р., коли стан справ театру погіршився, віце-губернатор П. Еренфельд доручив Й. Пешеку доповісти міністерству освіти про критичний стан театру і виплатити 436 тис. кч., а сам Й. Пешек пообіцяв по поданні прохання дати ще 40 тис. кч. на театр [17, с. 175].

Т. Г. Масарик подарував також 100 тис. кч. на будівництво «Народного Дому». А відповідний комітет «Просвіти» дістав від уряду дозвіл на збирання пожертв для будівництва «Народного Дому» в цілій республіці від 1 липня 1922 р. – в деяких частинах республіки на 3, а в деяких – на 6 місяців [20, с. 20].

Допомогу отримувала й видавнича комісія. І. Панькевич, який був активним діячем «Просвіти» й одночасно працював у шкільному відділі, посприяв тому, щоб шкільний відділ купував видання «Просвіти», підтримуючи в такий спосіб товариство.

«Просвіта» домоглася від уряду заборони вивезення за межі Підкарпатської Русі музею ім. Т. Легоцького в Мукачеві, який придбали підприємці й готувалися вивезти.

Загалом як адміністрація Підкарпатської Русі, так і центральний уряд у Празі постійно надавали «Просвіті» грошову допомогу. Так, у державному бюджеті на 1922 р. було закладено: як сталу субвенцію – 80 тис. кч., а надзвичайну – 1 млн. кч. [13, с. 158]. У бюджеті на 1923 р. було закладено 360 тис. кч. [15, с. 219]. Загалом за 1920-1923 рр. «Просвіта» отримала від чехословацького уряду щонайменше 1 088 700

кч. грошової допомоги [18, с. 140].

Проте ситуація змінилася в 1923 р., коли чехословацький уряд відмовився від проведення проукраїнської національної політики. Такій переорієнтації сприяв ряд факторів. Насамперед, частина невдоволеної діяльністю «Просвіти» та національною політикою уряду інтелігенції в березні 1923 р. створили «Русское культурно-просветительное Общество имени Александра Духновича». До нього увійшла частина впливових політиків та діячів: С. Фенцик, Й. Камінський, Є. Сабов, В. Сулинчак, Ю. Гаджега, М. Бескид, О. Бескид.

Відзначимо, що всупереч міжнародним договорам уряд відклав надання Підкарпатській Русі автономії через побоювання того, що влада зосередиться в руках проугорськи налаштованих елементів. Відтак, національну політику Чехословаччини після 1923 р. слід розглядати як політику лавірування та підтримування балансу між українським та русофільським національно-культурними напрямками.

Аналізуючи співпрацю між урядом і товариством «Просвіта», зазначимо, що з певної точки зору уряд намагався за її допомогою інтегрувати Підкарпатську Русь до складу держави. Просвітяни, проводячи культурно-просвітницьку діяльність, одночасно проводили державницьку діяльність. Вони були зацікавлені в підтримці та співпраці з чехословацьким урядом, який надавав їм моральну, організаційну, фінансову допомогу. Відтак упродовж 1920-1923 рр. склалася взаємовигідна співпраця між урядом та «Просвітою». Уряд упродовж цього часу надав товариству ряд переваг та проводив проукраїнську національну політику.

1. Віднянський С. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі / С. Віднянський // Національне питання в Україні ХХ - початку ХХІ ст.: історичні нариси / Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Гаркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 290-315.
2. Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття після Першої світової війни / С. Віднянський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/20.pdf>.
3. Ганчин В. Ю. Деякі історично-правові аспекти мовного питання в Закарпатті / В. Ю. Ганчин // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 р.) / Ред. кол. Б. К. Галас (відп. ред.), В. С. Гадорець, В. С. Задорожний та ін. – Ужгород, 1993. – С. 23-30.
4. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 72. – Оп. 1. – Од. зб. 16«а»: Рукописи статей і письма в редакцію, номери журналу за май-июнь 1934 года. 1933-1934. – На 135 арк.
5. ДАЗО. – Ф. 72. – Оп. 2. – Од. зб. 1: Статут Товариства «Просвіта»; брошура В. Пачовського «Что то Просвіта»; незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні «Просвіта» в с. Богдан. 12 грудня 1920 - не пізніше 1938 року. – На 20 арк.
6. Закон від 1879 р.; XVIII: Про навчання угорської мови у закладах народної освіти // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX - поч. ХХ ст.) / Упорядк. Й. В. Кобаля; передм. В. І. Худанича. – Ужгород: Карпати-Гражда, 2001. – С. 13-15.

7. Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки 1918-1929 рр.: автореферат дис... канд. істор. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Олександр Миколайович Кравчук. – К., 2007. – 21 с.
8. Куля Ф. Питання шкільництва на Закарпатті у контексті педагогічної спадщини Т.-Г. Масарика / Ф. Куля // Василь Пачовський у контексті історії та культури України: Науковий збірник / Редкол.: Б. К. Галас (відп. ред.), Н. В. Гуйванюк, Л. Г. Голомб та ін. – Ужгород: Закарпаття, 2001. – 420 с. – С. 312-321.
9. Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. С. Мазурок. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 292 с.
10. Неточас В. Закарпаття напередодні першої світової війни (1908-1914) / В. Неточас // Наукові записки. Т. ХХІХ. Історія Закарпаття. Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / МВО УРСР. Ужгор. держ. ун-т; В. І. Неточас (відп. ред.), Я. А. Чубуков, Г. В. Марченко, І. Г. Шульга, Б. І. Співак, І. М. Мешко. – Ужгород, 1957. – С. 94-137.
11. Палінчак М. Уроки батьківської віри (Школа та церква на Закарпатті та Східній Словаччині в умовах Першої Чехословацької республіки) / М. Палінчак // Карпатський край. – 1995. – № 9-12. – С. 101-103.
12. Протокол II Засідання Головного Відділу тов. «Просвіта» в Ужгороді дня 29 червня 1921 // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: «Два кольори», 2003. – С. 137-139.
13. Протокол XI Засідання Головного Відділу товариства «Просвіта» дня 12 жовтня 1921 // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: «Два кольори», 2003. – С. 158-160.
14. Протокол XIII Засідання головного відділу товариства «Просвіта» дня 2 лютого 1922 р. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: «Два кольори», 2003. – С. 163-166.
15. Протокол VIII Засідання головного відділу товариства «Просвіта» дня 21 грудня 1922 // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: «Два кольори», 2003. – С. 219-221.
16. Протокол XV Засідання Головного Відділу товариства «Просвіта» дня 27 лютого 1922 // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: «Два кольори», 2003. – С. 168-170.
17. Протокол XVIII Засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 11. II. 1922 // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: «Два кольори», 2003. – С. 175.
18. Стряпко І. О. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920-1939): Монографія / Іван Олександрович Стряпко. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – 328 с.
19. Туряниця А. Інвестиційна політика уряду Чехословаччини в галузі культурно-освітньої діяльності на Закарпатті в 20-х роках ХХ століття / А. Туряниця // Carpatica-Karpatika. – Вип. 10: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ-ХХ століттях. – Ужгород: «Два кольори», 2001. – С. 53-65.
20. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – 52 с.
21. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево: Карпатська вежа, 2005. – 216 с.
22. Шандор В. Закарпаття. Історико-правничий нарис від ІХ ст. до 1920 р. / В. Шандор. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, Інк., 1992. – 292 с.
23. Шандор В. Спомини. – Т. 1: Карпатська Україна 1938-1939 / В. Шандор. – Ужгород: МПН „Гражда”, 2000. – 290 с.
24. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – 352 с.
25. Юревин. Наше руське шкільництво в десятих роцях самостійности ЧСР / Юревин // Учитель. – 1930. – Март-апрель. – № 3-4. – С. 94-103.
26. Švorc P. Stanovenie krajinskej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919-1921) // Zakarpatska Ukraina v rámci Československa (1919-1939): Збірник матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції (Пряшів, 2-4 вересня 1998 р.) / Філософський факультет Пряшівського університету. – Пряшів, 2000. – С. 44-45.

РЕЗЮМЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ЧЕХОСЛОВАКИИ В ПОДКАРПАТСКОЙ
РУСИ 1919-1923 ГОДОВ

Ладжун Ю. Ю. (Ужгород)

В статье рассматривается проблема ведения национальной политики чехословацким правительством по отношению к Подкарпатской Руси в 1919-1923 гг. В течение этого времени политика была осторожной, она была направлена на интеграцию переданных ЧСР земель в состав государства. В указанный период власть оказывала предпочтение и поддержку одной национально-культурной группе, поскольку именно она была настроена на сотрудничество с чехами и поддержку новой власти.

Ключевые слова: национальная политика Чехословакии, национальная политика в Подкарпатской Руси, общество «Просвита».

SUMMARY
NATIONAL POLICY OF CZECHOSLOVAKIA IN CARPATHIAN RUTHENIA
1919-1923 BIENNIUM

Y. Ladzhun (Uzhhorod)

The article considers the problem of providing national policy by Czechoslovak government concerning Carpathian Ruthenia during the 1919-1923. During this time the policy was cautious, aiming to integrate transferred lands to CSR. During this period the government favored and supported one national cultural group, since it was set up to work with Czechs and support the new government.

Keywords: national policy of Czechoslovakia, national policy in Carpathian Ruthenia, association «Prosvita».

УДК 94(4-191.2)"1989/1990":323

**КІНЕЦЬ ЯЛТИНСЬКОЇ ЕРИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ**

Кіш Є. Б. (Ужгород)

У науковому дослідженні проаналізовано особливості системних трансформацій країн Центральної Європи. Принципово новими є підходи автора до аналізу суспільних і політичних змін у 1989-1990 рр. у центральноєвропейському регіоні. Здійснено концептуальний аналіз ролі радикальних змін у країнах Центральної Європи в контексті переходу до демократії.

Ключові слова: Центральна Європа, регіон, громадянське суспільство, трансформація, опозиція.

Кардинальні суспільно-політичні події та економічні зміни в країнах Центральної Європи наприкінці ХХ ст. зумовили нову геополітичну реальність, визначили остаточний крах тоталітарних систем, їхніх цінностей та ідеалів, виявили неспроможність «оновлення», «реформування» квазісоціалістичної моделі тоталітаризму. Фактично, ці політичні зміни системного характеру, трансформації стали однією з найважливіших подій кінця ХХ ст. на європейському континенті; вони безперечно представляють значний науковий, теоретичний інтерес.

Актуальність дослідження перехідного періоду в країнах Центральної Європи полягає в тому, що об'єктивний аналіз особливостей трансформаційного процесу дозволяє визначити перспективи вивчення цієї тематики в контексті

розробки всебічно обгрунтованої концепції перехідного періоду, уроки якого мають винятково важливе значення для розбудови демократичної України. Адже інтеграція України в європейський геополітичний та економічний простір можлива лише за умови здійснення внутрішніх радикальних політичних та економічних змін. Насамперед це стосується суспільно-політичного відродження соціуму, розвитку громадянського суспільства в контексті розбудови правової держави, формування ринкової економіки, багатопартійної політичної системи в Україні.

Першу спробу комплексного аналізу соціально-політичних, економічних, геополітичних, культурних трансформацій посткомуністичних суспільств здійснено у книзі «Політологія посткомунізму», яка містить